

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

YUNİS KAMANDAR OĞLU NƏSİBOV

HÜQUQİ DÖVLƏTİN FƏLSƏFİ ƏSASLARI

İxtisas: 7207.01 - Sosial fəlsəfə

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2015

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Universitetinin “Fəlsəfə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

Yusif İman oğlu Rüstəmov
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Habil Surxay oğlu Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponətlər:

Azər Xoşbəxt oğlu Mustafayev
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Rabil Zəkulla oğlu Mehtiyev
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Texniki Universiteti
(“Fəlsəfə və Politologiya” kafedrası)

Müdafiə “30__” 04__ 2015-ci ildə saat ____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almar üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.115 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az – 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu, IX mərtəbə, Konfrans zalı.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “____” _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

Fəlsəfə və hüquq İnstitutunun
nəzdindəki D.01.115 Disertasiya
Şurasının elmi katibi, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

S.A.Həsənova

Dissertasiyanın ümumi səciyyəsi

Mövzunun aktuallığı. Hüquqi dövlət ideyası günümüzün ən aktual və bəşəri dövlətçilik nəzəri sistemi kimi qəbul olunur. Hüquqi dövlət ideyası siyasi-ideoloji sistem olaraq və beynəlxalq miqyasda praktiki müstəviyə keçərək inkişaf etmiş olsa da, fəlsəfi aspektdən geniş dünyagörüşü forması və sosial həyat tərzı norması olaraq bitmiş, tədqiqi başa çatmış bir mövzu hesab edilə bilməz. Çünki hazırda bu konsepsiya yayıldığı qədər də mürəkkəb anlaşımlar və çalarlar kəsb etməkdədir.

İdeya və konsepsiyaları hüquqi dövlət anlayışı və mahiyyət əlamətləri baxımından xüsusi maraq doğuran mütəfəkkirlərin şəxsində tarixə öteri baxışdan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, hüquqi dövlət bir ideya, elmi nəzəriyyə, siyasi konsepsiya və praktika kimi bəşəriyyətin azadlıq, ədalət uğrunda mübarizəsi nəticəsində əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlərdən biridir. Hüquqi dövlət ideyası özbaşınalığa qarşı mübarizədə təşəkkül tapıb, zorakılıq rejimlərinin hüquq və qanuna əsaslanan siyasi sistemlərlə əvəz edilməsini tələb edir. Bu baxımdan hüquqi dövlət, demokratiya və insan hüquqları kimi ümumbəşəri sərvət sayılmalıdır.

Hüquqi dövlət ideyasının sistemləşdirilmiş formada təkamül prosesi yeni dövrdən başlayıb bir konsepsiya şəklinə düşməsi müasir dövrə təsadüf etsə də, bu ideyanın, demək olar ki, bütün baza prinsipləri, müddəaları və elementləri bu dövrə qədər olan böyük mütəfəkkirlərin, filosofların əsərlərində əsaslı şəkildə tədqiq olunmuşdur. Hüquqi dövlət konsepsiyası məqsəd kimi qarşıya insan haqlarının, ictimai mənafenin, vətəndaşların təhlükəsizlik və azadlıqlarının qorunmasını qoyur.

Hüquqi dövlət ideyasının bütün təməl prinsipləri, məlumdur ki, insanın azadlığı, təhlükəsizliyi, rifahı, mədəni inkişafı, bir sözlə, insan amili üzərindədir. Bu səbəbdən, onun formalaşması humanizm ideyalarının təşəkkülü ilə bağlıdır.

Qəbul olunmuş yanaşmaya görə, məhz hüquqi dövlətdə, dövlətin vətəndaş üzərində məsuliyyətini yerinə yetirdiyi, vətəndaşların azadlığının mövcud olduğu, onların bu azadlığa və hüquqlarının təminatına vərdiş etdiyi bir cəmiyyətdə insanlar aktivlik nümayiş etdirirlər. Bu hüquqlar çərçivə hüquqlar kimi seçki hüququ, cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak hüququ, dövlətin

idarə olunmasında iştirak etmə hüququ, fikir və söz azadlığı hüququ, sərbəst toplaşmaq azadlığı, məlumat azadlığı, siyasi partiya və s. birliklər yaratmaq hüququ və s. hesab olunur.

Mövzunun aktuallığını əsaslandıran birinci amil ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsi, ictimai münasibətlər sistemi getdikcə daha çox mürəkkəbləşir, yeniləşir və dəyişir. Sosial dövlətin yeni müasir hüquqi prinsipləri, dövlət-cəmiyyət münasibətlərində, sosial-hüquqi proseslərdə açıq və gizli proseslərin güclənməsi, ictimai aktivliyin böyük təşkilatlanmalarla müşayiət olunması, insan hüquq və azadlıqlarının çoxpilləli sosial-hüquqi münasibətlərdə dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların siyasi maraqları fonunda ciddi təzyiq vasitələrinə çevrilməsi və s. kimi son dərəcə ictimai və bəşəri proseslər adekvat inkişaf edərək, proseslərin davamına xidmət edəcək yeni fəlsəfi bazanın fənlərarası yaxınlaşmanın təhlili aspektində tapılmasını tələb edir.

Mövzunun aktuallığına xidmət edən ikinci amil baş verən və idarəsi çətinləşən, müntəzəm olaraq daha çox sistemləşən və təşkilatlanmanın genişləndiyi hadisələr fonunda insanların təbii hüquqlarının dünyanın müxtəlif regionlarında daha kütləvi şəkildə pozulmasıdır. Deməli, bir tərəfdən, hüquqi dövlət ideyası beynəlxalq müstəvidə daha çox təsbitləşir, dəyərlər norma və qaydalara, normalar tələblərə və öhdəliklərə çevrilir. Digər tərəfdən isə müasir dünyada siyasi maraqların təmin edilməsi üçün bir vasitə kimi lazımı «xidməti» göstərdikdən sonra bəzən insanların hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasında passivlik göstərilir və hüquqi dövlət konsepsiyasının gerçəkləşməsinin qarşısı alınır.

Mövzunun aktuallığını göstərən digər amil müasir hüquqi dövlətin yeniləşən, ötən əsrlərlə müqayisədə inkişaf edən, eyni zamanda mürəkkəbləşən normalar sistemidir ki, bu sistemin mərkəzində dayanan insanın sosial, maddi-hüquqi tələbatları sürətlə dəyişir. Bu dəyərlərin sərhəd və ölçülərindəki dəyişikliklər, müəyyən yerdəyişmələr ictimai müstəvidə ciddi strukturlaşmalar, təşkilatlanmalar, yerli və qlobal proseslərin istiqamətlərinin müəyyənəlməsi, yeni nəzəri cərəyanların yaranması ilə müşayiət olunur.

Mövzunun aktuallığı ilə bağlı başqa bir cəhəti də qeyd etmək istərdik. Hər hansı bir regionda və ya onun müəyyən dövlətində formalaşan dövlətçilik forması, hüquqi dövlət ideyasının

konkretləşməsi şəkli, burada siyasi hakimiyyət və digər siyasət iştirakçılarının maraqları, subyektivizmi səbəbilə ideyanın elementlərinin tətbiqindəki kənarlaşmalar, təhriflər qonşu və başqa dövlətlərə təsir edərək təkrarlanmağa, dağınıq forma almağa başlayır. Görünür, bu səbəbdəndir ki, gün-gündən hüquqi dövlət anlayışı ətrafında mübahisələr artır ki, azalmır. Halbuki, bu konsepsiyanın bəşəri hüquqi normalar müstəvisində mövcudluğu anlayışın üzərində mübahisələrə yer qoymamalı idi. Müasir hüquqi dövlət prinsiplərinin yönləndiyi insan, ilk növbədə, sosial maraqları və məqsədləri üçün daha fərqli göstəriciləri ilə fərqlənir. Bu fərqli dəyərlərin müasir sosial-fəlsəfi aspektdə araşdırılması mövzunun aktuallığını daha da artırır.

Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğunun sosial-siyasi və fəlsəfi təhlilinin zəruriliyi tədqiqatlarda qaldırılan əsas məsələlərdəndir. Belə ki, müasir dünya cəmiyyətinin global problemləri içərisində yaxın keçmişdə müstəqillik qazanan postsovet respublikalarda bu proseslər xüsusilə izlənilir. Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə qəbul edilən qanunların, həyata keçirilən islahatların və formalaşan strukturların mövcud qanunvericilik əsasında reallaşması və inkişaf etdirilməsinin tədqiqata cəlb olunmasının Azərbaycanın bugünkü sosio-siyasi və hüquqi durumu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğunun fəlsəfi mahiyyətinin dünya miqyasında gedən demokratikləşmə prosesləri fonunda tədqiqi, öyrənilməsi də aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Hüquqi dövlətin fəlsəfi mahiyyəti, onun prinsipləri hər zaman filosofları, nəzəriyyəçiləri düşündürmüşdür. Bu istiqamətdə irəli sürülən konsepsiyalar böyük bir tarixə malikdir və onun ideyaları həm klassiklər, həm də müasirlərimiz tərəfindən işlənmişdir. Sosial həyatın dəyişən və artan tələbatları zaman-zaman hüquqi dövlət sistemi ətrafında elmi-nəzəri fikirlərin və ideyaların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Hüquqi dövlət ideyası başlanğıcını dövlət-vətəndaş, siyasət-hüquq, dövlət-hüquq-cəmiyyət problemlərindən götürür, bu zaman əminliklə demək olar ki, onun işlənməsi antik dövr fəlsəfəsinin banilərindən olan Platondan başlayır. Platon əsərlərində qanunun aliliyi, vətəndaş məsuliyyəti, sosial ədalət, bərabərlik məsələlərini qaldırır. Platon hüquqi dövlət ideyasının əsas prinsipi olan qanunun

aliliyi prinsipini təqdim edən və bunu dövlətin təhlükəsizliyi, bütövlüyü, rifahı şərti kimi əsaslandıran ilk mütəfəkkirdir: «Mən qanunun gücsüz, kiminsə tabeliyində olduğu yerdə dövlətin süqutunu görürəm, qanunun hakim olduğu və idarə edənlərin ona xidmət etdiyi yerdə isə dövlətin xilasını görürəm»¹.

Antik dövr filosoflarından Aristotel bildirirdi ki, o dövlət düzgün qurulmuş dövlət hesab oluna bilər ki, orada idarə edən adamlar yox, qanunlar olsun. Ona görə, qanun hər kəsin və hər şeyin üstündə olmalıdır².

Şərq filosoflarının əsərlərində də hüquqi dövlət ətraflı təhlilə cəlb olunub. Belə ki, İbn Rüşdün, Əl-Fərabinin, İbn Həldunun, N.Tusinin fikrincə, dövlətə elə bir insan rəhbərlik etməlidir ki, o, öz fəaliyyətində yaxşı hazırlanmış və yaxşı işləyən qanunçuluğa əsaslansın. Vətəndaşlar heç bir əlamətinə görə diskriminasiya qoyulmadan hamıya bərabər hüquqların verilməli, hakimiyyət vətəndaşlar tərəfindən onların hüquq və azadlıqları üçün qorunmalıdır³.

Yeni dövr filosoflarından T.Hobbs ictimai müqavilə, qanunla hüquq arasında sərhədlərin qoyulması prinsiplərini təqdim edir⁴. Ümumiyyətlə, Yeni dövrdən başlayaraq hüquqi dövlət ideyası sistemləşməyə başlayır. Onun konsepsiya kimi formalaşmasında konkret prinsipləri müəyyənləşməyə başlayır.

Hüquqi dövlət ideyasının əsas prinsiplərindən olan hakimiyyət bölgüsü ingilis filosofu C.Lokk tərəfindən verilmişdir. Lokk dövlət – vətəndaş münasibətlərinin hüquqi yolla tənzimlənməsi, qanunun

¹ Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т.3. /Пер.с древнегреч.; Общ.ред. А.Ф.Лосева. М.:Мысль, 1972, 654 с. 188

² Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. М.: Литература, 1998,1392 с. 544-668.

³ Rüstəmov Y. Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı,2007; История политических и мировых учений. /Ред.О.Е.Лейстин/. М.: 1997; Tusi Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi-Nasiri. Azərb.SSR EA, Əlyazamalar İnstitutu, 2-ci nəşr. Bakı, 1989.

⁴ Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т.2 /Сост., ред., авт.примеч. В.В.Соколов; Пер. с лат. и англ. М.: 1991

aliliyi, insan hüquq və azadlıqlarının əsas meyar olması məsələlərini sistemləşmiş şəkildə qoyur ⁵.

Hüquqi dövlət ideyasının əsas prinsipləri olan liberal dəyərlər bu mövzunun liberalizmin nümayəndələri tərəfindən baxılmasını şərtləndirir. Qərb alimlərindən R. Aron, R. Lerner, R. Loqunof, J.Uoldron, İ.Berlin, R. Mixels daha çox burada dövlətin insan üzərindəki üstünlüyünü qəbul edənlərin hüquqi dövlət nəzəriyyəsindən çıxış etmələrini təəccüblə qarşılayırlar. Çünki hüquqi dövlətdə dövlətin əsas qayəsi kimi məhz vətəndaş azadlıqlarının müdafiəsini görürlər. Onlar bu azadlıqların həcmi genişləndirir, dövlətin imkanlarını isə məhdudlaşdırırlar. Onlardan bəziləri insan hüquq və azadlıqlarını üç - fundamental hüquq, sosial hüquq və siyasi hüquq istiqamətində fərqləndirirlər ⁶.

M.Veber dövlətçiliyi demokratik dəyərlərə qarant adlandırır, B.K.Rebbek isə hüquqi dövlətdə siyasi və şəxsi hüquqlara, K.Popper orta təbəqənin inkişafı üçün onun sosiallaşma ilə sərhədlənməsinə, vətəndaş cəmiyyətinə təsir edən qüvvələrin təhlilinə ⁷, E.Börk qadağaların azadlığa və əksinə çevrilməsinə, Q.Radbrux hüququn fəlsəfəsinin araşdırılmasına ⁸, R.Dorendorf hüquqi dövlət və sosial dövlət arasında münasibətlərə, R.Masevs, U.de Platt ictimai hərəkətlərin roluna xüsusi diqqət yetirirdilər.

Kapitalizmin inkişafı, yeni sosial münasibətlərin formalaşması XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası və onun nəzarətdə saxladığı ərazilərdə ictimai fikrin yeni vüsət alması dövrü kimi yadda qaldı. Hüquqi dövlət anlamı nəzəri düşüncələrdə möhkəmlənməyə başladı.

Hüquqi dövlət problemlərinə həsr olunmuş bəzi mühazirələr kursu, məcmuə və toplularda isə müəlliflər

⁵ Локк Дж. Сочинения. В 3 т. /Пер. с англ. и лат. Т.3/ Ред. и сост., авт. примеч. А.Л.Субботин. М.: 1988

⁶ Арон Р. Демократия и тоталитаризм. М.: 1993; Kelsen H. Théorie pure du droit, Traduction française de la 2e édition de la "Reine Rechtslehre" par Charles Eisenmann, Paris, Dalloz, 1962 ; Lerner R.E. Western civilizations: their history and their culture. Vol.I. New York: W.W. Norton & Company, 1998; Waldron J. "Moments of Carelessness and Massive Loss". Philosophical Foundations of Tort Law. (D. G. Owen - edit.). Oxford: Clarendon Press, 1995.

⁷ Поппер К. Открытое общество и его враги. Т.1. М.: 1992.

⁸ Радбрух Г. Философия права. М.: 2004.

ancaq hüquqi dövlətin obyektı və subyektini müəyyənləşdirməyə, onlara dair müləhizələr söyləməyə üstünlük vermişlər⁹.

Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin feodalizm dünyagörüşünü sıxışdırması fonunda ictimai fikirdə hüququn idarəetmədə aliliyi ətrafında yeni ideyalar yaranmağa başladı. İlk olaraq ədəbi mühitdə genişlənən belə ideyalar sonradan siyasi-hüquqi şüurda da dərinləşib formalaşırdı. M.F. Axundov qeyd edirdi ki, ağıllı monarx qanunların köməyinə əsaslanaraq xalqın mənafeyi naminə islahatlar nəticəsində sosial dəyişikliklər edə bilər. M.A.Şaxtaxtlı qanunların sosial həyatdan geridə qalmaması üçün onu daimi yeniləşdirmək və inkişaf etdirməyi zəruri hesab edirdi¹⁰. Maarifçi filosoflar hüquqi dövlətin formalaşması üçün onun təsisatlarının yaradılması və dövlət quruculuğu prosesinin hüquqi əsaslarla aparılması fikrini irəli sürürdülər. Müasir dövr Azərbaycan filosof, politoloq və hüquqşünaslarından R.Mehdiyev, S.Xəlilov, İ.Məmmədzadə, Ə.Abbasov, İ.İsmayılov, Ə.Hüseynov, Ə.Tağıyev, D.Müslümzadə, Q.Əliyev, R.Ulusel, R.Həsənov, Ş.Bağırov və başqaları bu ideya ətrafında müəyyən tədqiqatlar aparmış, yanaşmaları təqdim etmiş, anlayışın şərhini vermişlər. Onların əsərlərində insan haqlarının, azadlıqlarının, qanunçuluğun, ədalətin, sosial rifahın, mədəni inkişafın cəmiyyət və dövlət məsələlərində əhəmiyyəti yeri, zəruriliyi ilə bağlı ideya və prinsiplər verilmiş,

⁹ Azərbaycanın dövlət və hüququnun əsasları. Bakı, 2003; Cəmiyyət. İdeologiya. Təfəkkür. (Məqalələr toplusu). /Red. heyəti Y.Rüstəmov və b./ Bakı, 2004; Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Mühazirələr toplusu. Bakı, 2007; Ümumdövlət davranış etikası sistemləri: Transparensi Vətəndaş cəmiyyətinə doğru: nəzəriyyə və reallıqlar. Məqalələr toplusu. Bakı, 2001 internşnl vəsaiti. Bakı, 2000; Государственное и муниципальное управление: Справочник/ Под.ред. Н.И. Глазуновой. М.: 1997; Политология для юристов: Курс лекций /Под ред.проф. Н.И.Матузова и проф. А.В.Малько. М.: 1999; Проблемы правовой и политической идеологии: Сб.науч.тр. Отв.ред.З.М.Черниловский, М.: 1989; Теория государства и права (Под.ред. В.К.Бабаева) М.: 2005; Теория государства и права. Курс лекций. М.: 1996.

¹⁰ Eyyubov İ. Azərbaycan siyasi təlimlər tarixi.Dərslik.Bakı,AzTU,2011, s. 172.

hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilmişdir¹¹.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın obyektini hüquqi dövlət ideyasının mahiyyəti, predmetini isə ictimai-fəlsəfi fikir tarixində və müasir fəlsəfi konsepsiyalarda hüquqi dövlət anlayışının qoyuluşu, hüquqi dövlət ideyasının yaranması və tarixi təkamülü, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti məsələləri, hüquqi dövlətin formalaşmasının obyektiv və subyektiv şərtləri, Azərbaycanda hüquqi dövlət ideyasının reallaşmasının sosial-fəlsəfi əsaslarının öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi müasir hüquqi dövlətin inkişafında əsas rol oynayan prinsip və müddəaların, ideya və konsepsiyaların sosial-fəlsəfi baxımdan müasir metodlarla araşdırmaqdır. Çünki ideyanın fəlsəfi əsasları ilə reallaşma problemi vəhdət şəklində ictimai dəyər və səmərə kəsb edir. Məqsədin həyata keçirilməsi aşağıdakı vəzifələrin həllini zəruri edir:

- hüquqi dövlət ideyasının mənbələrini, ideyanın yaranma və təkamül prosesini araşdıraraq dəyərlər sistemini formalaşdıran

¹¹ Mehdiyev R. Azərbaycanın inkişaf dialektikası. Bakı, 2000; Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, 2003; Xəlilov S. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, 2002; Xəlilov S.S. Lider, dövlət, cəmiyyət. Bakı, 2001; Məmmədzadə İ.R. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər. Bakı, 2012; Abbasov Ə. İnsan haqları və ictimai rəy. Bakı, 2013; Abbasov Ə. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi: yeni dialoq naminə. Bakı, 2006; İsmayilov İ.A. Hüquqi dövlət: mülahizələr və təkliflər. Bakı, 1999; Hüseynov Ə.İ. Platonun fəlsəfəsində hüquq və qanun/Sosial-siyasi fəlsəfə problemləri/ Məqalələr toplusu. Bakı, 1999, s.341-344; Tağıyev Ə. Milli ideya və milli ideologiya: problemlər və onların şərhı. Bakı, 2000; Ulusel R. Qloballaşma və harmoniya fəlsəfəsi, Bakı, 2005; Гасанов Р. Формирование гражданского общества в условиях трансформации. Баку, 2003; Муслимадзе Д. Теория гражданского общества: из истории этических учений. Баку, 2000; Əliyev Q. Çağdaş demokratik proseslərin bəzi fəlsəfi problemləri. Bakı, 1997; Bağırov Ş. Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun siyasi aspektləri. Bakı, 2006.

elementlərin – müddəaların, ideyaların ayrı-ayrılıqda və bir-birilə qanunauyğun əlaqələrini təhlil etmək;

- Azərbaycan maarifçilik tarixinin hüquqi dövlət ideyasına verdiyi töhfələrlə yanaşı, dünya ideya dəyərlərinin, o cümlədən hüquqi dövlət ideyasının Azərbaycan maarifçiliyində təzahürlərini sosial-fəlsəfi kontekstdə müəyyənləşdirmək;

- müasir konsepsiyalarda hüquqi dövlət anlayışı ilə bağlı müzakirələri, mübahisələri, fikir ayrılıqlarını araşdıraraq hüquqi dövlət ideyasına müxtəlif yanaşmaları, mövqeləri şərh etmək;

- hüquqi dövlət ideyasının məzmununu təşkil edən əsas prinsip və əlamətləri tədqiq etmək, prinsiplərin konkretləşməsi məsələlərini onun konstitusion şərhə aparmaq;

- hüquqi dövlətin formalaşması üçün əsas olan obyektiv və subyektiv şərtləri regional, qlobal sistemlə əlaqəli şəkildə araşdıraraq cəmiyyət həyatında formalaşdırdığı optimallıq göstəricilərini tədqiq etmək;

- Azərbaycanda hüquqi dövlət ideyasının konkretləşməsi üçün mövcud sosial, ideoloji və hüquqi bazanın insan inkişafı amili kontekstində analiz etməklə hüquqi dövlətin formalaşma yolunun əsas istiqamətlərini sosial-fəlsəfə predmetinə yaxınlaşdırmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Hüquqi dövlət ideyasının Azərbaycan fəlsəfə və sosial elmlər sahəsində nisbətən az tədqiq olunan bir mövzu olmasını yenilik göstəricisi kimi qəbul oluna bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyini xarakterizə edən isə bir sıra müddəaları təqdim etmək istərdik:

- hüquqi dövlət ideyası sosial-fəlsəfi baxımdan birdəfəlik normativ fəlsəfi dəyərlər sistemi kimi qəbul olunmamalıdır. Bəşəri dəyərlərin inkişafı, yeni sivil normaların meydana çıxması, qloballaşmanın nəticə etibarlı ilə hüquqi dövlət ideyasının daim yeniləşməsində, hüquqi dövlət konsepsiyasının zənginləşməsində təzahür edir;

- ictimai fikir tarixi və maarifçilik dövrü fəlsəfəsində, müasir fəlsəfi konsepsiyalarda hüquqi dövlət məsələləri ətrafında aparılan təhlillərin sosial gerçəkliyə uyğunluğu məsələlərinə aydınlıq gətirilir.

- hüquqi dövlətin prinsipləri çərçivəsinə yalnız azadlığın deyil deyil, həm də sosial ədalət və bərabərliyin elementlərinin daxil olması, bunun da sosial inkişafı və ən başlıcası sosial imkanlarla və resurslarla birbaşa bağlı olması əsalandırılır.

- hüquqi dövlətdə dövlət-cəmiyyət-vətəndaş münasibətlərinin əsas meyarı vətəndaşın hüquq və azadlıqları olmaqla yanaşı, onun sosial və ideoloji yönümü ilə də əlaqəli olması vasitəsi etmək kimi anlaşılmalıdır.

- hüquqi dövlətin formalaşmasının cəmiyyətin dövlətçilik ənənələri ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlinir və hesab edilir ki, yalnız suveren dövlətə malik olan bir cəmiyyətdə vətəndaşların digər hüquq və azadlıqlara sahib olmaq və ya onlar uğrunda mübarizə aparmaq imkanı və düşüncəsi ola bilər.

- Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu, Azərbaycan xalqının hüquqi dövlət prinsiplərinə doğma, təbii, insani və mədəni mental keyfiyyətlərə malik olduğu diqqətə çatdırılır. Bu kimi keyfiyyətlərin hüquqi dövlətin davamlı yeniləşmə prinsipi kimi şüurlarda yaratdığı müsbət stereotiplərlə əlaqəsi sübut edilir.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını struktur-funksional analiz, müqayisəli təhlil, tarixi təhlil, sintez, sistemlilik metodları təşkil edir. Dissertasiyada araşdırılan problemlə bağlı Azərbaycanda və xarici ölkələrdə aparılan tədqiqatlar da nəzəri-metodoloji əsas kimi götürülmüşdür. Problemin tədqiqində rəsmi sənədlər, habelə dövrü mətbuatda və internet saytlarında öz əksini tapan müxtəlif materiallardan istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın elmi-praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada hüquqi dövlət ideyası, onun formalaşmasında rol oynamış digər global nəzəriyyələrin və Azərbaycanda hüquqi dövlətin formalaşması və perspektivlərinin bir sistem kimi sosial-fəlsəfi təhlili tədqiqatçılar, tələbələr və bu sahə ilə maraqlı olan institutlar üçün nəzəri mənbə rolu oynaya bilər. Azərbaycan şəraitində ideyanın konkretləşməsi üçün dövlət strukturlarının fəaliyyətində, empirik tədqiqatların aparılmasında əsas yarada, tədris işində elmi-nəzəri mənbə olaraq istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Universitetinin Fəlsəfə kafedrasının iclasında müzakirə edilmiş və müdafiəyə təqdim olunmuşdur. Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr edilmiş əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya girişdən, səkkiz yarımfəslə ehtiva edən iki fəsildən, nəticədən və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqat mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, onun işlənmə dərəcəsi göstərilir, dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri verilir, nəzəri-metodoloji əsası, elmi yeniliyi və işin praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir.

Birinci fəsil – **«Hüquqi dövlət ideyasının fəlsəfi mahiyyəti»** - hüquqi dövlət ideyasının təkamül prosesini, ideya ilə bağlı müzakirələri araşdırır.

Fəslin I yarımfəslə **«İctimai və fəlsəfi fikirdə hüquqi dövlət ideyasının yaranması və tarixi təkamülü»** adlanır. Bu yarımfəsildə ideyanın formalaşması istiqamətində gedən proses addım-addım baxılır. Hər bir dəyərin nə vaxt və kim tərəfindən irəli sürülməsi və prinsipərin necə sistemləşməsi öyrənilir.

Göstərilir ki, ideyanın formalaşması antik dövrdən başlayaraq uzun bir tarixi proses olmuş, mənbəyini qədim yunan fəlsəfi fikrindən almışdır.

Nəzərə alsaq ki, hüquqi dövlətin əsas meyarı insan hüquq və azadlıqlarının qanuniləşməsi, yəni, hüquqla qanunun bərabərləşməsidir, o zaman deyə bilərik ki, bu ideyanın atası Platon-dur. Çünki məhz Platon ədalətlə qanunu bərabərləşdirmişdir. Platon qanun və siyasət nisbəti problemini qaldırmaqla siyasətin qanuni çərçivəyə sığdırılması kimi bir müzakirənin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Əslində Platonun sadəcə bu iki tezisi onun hüquqi dövlət ideyasının mənbəyi kimi bir xidmətə sahib olduğunu sübut edir¹².

Hüquqi dövlətin əsas prinsiplərindən olan qanunun aliliyi prinsipinin ilk müəllifi isə Aristoteldir. Eyni zamanda Aristotel orta təbəqə və təbəqələrarası fərqlərin azaldılması məsələlərini sistemli şəkildə qaldırmaqla müasir hüquqi dövlətin qaranlıq olan vətəndaş cəmiyyətinin müəyyən atributlarını vermişdir¹³.

¹² Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т.3. /Пер.с древнегреч.; Общ.ред. А.Ф.Лосева. М.:Мысль, 1972

¹³ Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. М.: Литература, 1998

Tədqiqatımızın əsas keyfiyyətlərindən biri budur ki, burada Əl-Fərabinin hüquqi dövlət prinsiplərinin ideya mənbəyi kimi göstərdiyi xidmətlərinə xüsusi yer verilmişdir.

Əl-Fərabî qanunun aliliyi, insanların cinsi, irqi, dini və s. əlamətlərinə görə diskriminasiyasının yol verilməzliyini, hakimiyyətin vətəndaşların hüquqlarını məhdudlaşdırmaq yox, genişləndirmək və müdafiə etmək vəzifəsi daşmasını, hüquqla qanun, vətəndaşların azadlıqları ilə hakimiyyətin səlahiyyətləri arasındakı nisbət məsələsini nizamın qorunması və hər kəsin hüquqlarının qorunması prizmasından qaldırmış, hakimiyyətin formalaşdırılmasını isə demokratik prinsiplərə söykəmişdir¹⁴.

Hüquqi dövlət ideyasının formalaşmasında Avropada inkvizisiya dövrünün insan haqları ilə bağlı sərt rejimləri, Papa hakimiyyətinin qəddar və insanlar üzərində böyük məhdudiyyətlərinin dözülməz həddə çatması böyük önəm kəsb edir. Məhz bu təcrübə dünyəvilik, liberal dəyərlər, hakimiyyət bölgüsü, ictimai müqavilə prinsiplərinin gündəmə gəlməsi, tətbiqi və inkişafı zərurəti yaratdı. Bu tarixi təcrübə olmadan həmin prinsiplərə zərurət yaranmazdı. Nə intibah olardı, nə də Orta əsrlər və Yeni dövr mütəfəkkirlərinin əsərləri böyük xalq kütlələri tərəfindən dəstəklənər, Fransa Burjua İnqilabı baş verər, prinsiplər reallaşardı.

Orta əsrlərdə Makiavelli, Bodin kimi fikir adamları, Yeni dövrdə Qrotsi, Didro, Hobbs, Lokk, Monteskye ictimai müqavilə, hakimiyyət bölgüsü, qanunun aliliyi prinsiplərini irəli sürmüş, onları əsaslandırıb, sintez imkanlarını təqdim etmişlər¹⁵.

Russo cəmiyyət-dövlət-vətəndaş münasibətlərinin siyasi hüquq və azadlıqlar çərçivəsində, demokratik prinsiplərlə tənzimlənməsi imkanlarını verir.

Hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin formalaşmasında əsas dönüşü Kant yaratdı. Kant bu nəzəriyyənin fəlsəfi əsaslarını vermiş mütəfəkkir kimi tarixdə qalmışdır. «Hüquqi dövlət» terminini işlətməsə də, əminliklə demək olar ki, Kant konsepsiyasının nəzəri strukturunu hazırlamışdır. Kantın ardıcılardan hesab olunan Robert fon Mol həmin terminin müəllifi hesab olunur.

¹⁴ Антология мировой политической мысли. В 2 т. Т.1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. М.: Мысль, 1997

¹⁵ История политических и правовых учений. М.: Юр. литература, 1991

Hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin formalaşmasında digər böyük mütəfəkkir olan Hegelin böyük xidmətləri vardır. Hegel dövlətin vətəndaş üzərində üstünlüyünü qəbul etsə də dövlət demokrati, liberal, sosial prinsiplərin vəhdət halında birləşdiyi və bunları tənzimləyəcək qurumun da yalnız dövlət olduğunu önə çəkir.

Hüquqi dövlət ideyası XX əsrdə daha böyük təşəkkülünü tapdı və dövlətlərin konstitusiyasında təsbitləşdi, bəşəri status aldı.

Bu fəslin «**Azərbaycanın maarifçilik və fəlsəfə tarixində hüquqi dövlət ideyasının elementləri**» adlanan II yarım fəslində Azərbaycan fikir tarixi hüquqi dövlət ideyasının dəyərləri aspektindən araşdırılmışdır.

Hüquqi dövlət ideyasını təşkil edən prinsip və müddəalar geniş humanist və dövlətçilik dəyərlərini daşıyır. Bu dəyərlər, təbii ki, Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərlərində mövcuddur. Nizamülmülkün, Nizaminin, Nəsiminin, Tusinin, Axundovun əsərlərində bu ideyanın elementləri qabarıq şəkildə ifadə olunur.

Nizamülmülk dövlətçilik sənətinin mahir sənətkarı kimi dövlətin bütövlüyü, təhlükəsizliyi və inkişafı aspektindən cəmiyyət-dövlət-vətəndaş münasibətlərinin şərtlərini göstərmiş, onları tarixi təcrübələrlə, rəvayətlərlə izah etməyə çalışmışdır. Onun «Siyasətnamə»sində qanunun aliliyi, insanların əmlak təhlükəsizliyi, haqlarının dövlət və bürokratlar tərəfindən müdafiəsi, ədalət kimi dəyərlərin gerçəkləşməsini zərurət kimi təqdim etmişdir.

Nizami hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin vacib dəyərlərindən olan ədalət, sosial bərabərlik kimi prinsipləri tərənnüm etmişdir.

Hüquqi dövlət ideyasının dəyərləri prizmasından baxdıqda çox maraqlı məqamları Tusidə görürük. Tusi özünün ideal dövlətini «hürriyyət icması» adlandırır və burada insan haqları və azadlıqlarını önə çəkir. Tusi qanunun mənbəyi kimi monarxı yox, cəmiyyəti görür və buna müvafiq olaraq da qanunların legitimliyini özünün ideal dövlətinin vacib prinsipi edir.

Humanizm ideyalarının hələ Avropadan da əvvəl hurufilik cərəyanı tərəfindən təbliği məhz Azərbaycandan başlayır. İnsan amili Nəimi, Nəsimi tərəfindən ən yüksək səviyyədə təbliğ olunur, hər şeydən uca tutulur.

Bakıxanov hüquq və qanun arasında sərhədlərin olmasını vacib sayır, Axundov isə dünyəvilik prinsipini önə çəkirdi¹⁶.

Fəslin III yarımfəslə – «**Müasir fəlsəfi konsepsiyalarda hüquqi dövlət anlayışının qoyuluşu**» - müasir dövr müəlliflərinin hüquqi dövlət ideyası üzərində apardıqları müzakirəyə həsr olunub.

Hüquqi dövlət ideyası üzərində müasir dövr mütəfəkkirləri arasında bir neçə aspektdə mübahisələr gedir, həm anlayışla bağlı, həm də ideyanın mahiyyəti ilə bağlı fikirlər çarpazlaşır.

Bəzi müəlliflərə görə (başlanğıcını Hegeldən götürür, Kelzen davam etdirir), hüquqi dövlət anlayışı yanlışdır, çünki hüquq elə dövlət deməkdir. Dövlətsiz qanun yoxdur, qanunsuz isə dövlət yaşaya bilməz.

Kelzenə cavab olaraq isə normativistlər hüquqi dövlət anlayışına sadəcə funksional mahiyyətinə görə yanaşmağı düzgün hesab etmirlər. Onlara görə, təbii hüquq mövcuddur və hüquqi dövlətin motivləri də pozitiv hüquqdan daha çox təbii hüququn varlığına və qorunmasına istinad edir.

Digər bir mübahisə ideyanın strukturu ilə bağlıdır. Yəni, burada hansı dəyərlərin irəli çəkilməsi müzakirələrin problematikasi kimi çıxış edir. Bir sıra müəlliflərin qanunun aliliyi prinsipini hüquqi dövlətin əsas qayəsi kimi təqdim etdiyi halda, digərləri təbii hüquqların müdafiəsi, genişlənməsi, azadlıqların önə çəkilməsini vurğulayır.

Bir sözlə, konservatorlar və liberallar arasındakı ideoloji mübarizənin əsasında məhz hüquqi dövlətdə dövlət-vətəndaş münasibətlərində hansı tərəfin birinci yerdə olması ilə bağlıdır. Bu mübahisələri çərçivəsinə tək dövlət mənafeyi və vətəndaş azadlığının sərhədləri məsələləri daxil deyil, eyni zamanda iqtisadi azadlıqlarla sosial ədalət prinsiplərinin kəsişməsi məsələləri daxildir. Liberallar hüquqi dövlətdə bütün azadlıqlar kimi xüsusi mülkiyyətin də vacib prinsip olduğunu əsas gətirərək iqtisadi azadlıqların və sahibkarlıq fəaliyyətinin hər hansı bir şəkildə mədudiyyətlə yanaşmasını təbii hüquqların pozulması kimi qəbul etdikləri halda, konservatorlar və sosial-demokratlar iqtisadi liberallaşmanın sərhədlənməməsini hüquqi dövlətin digər vacib

¹⁶ Бакыханов А. Г. Избранные произведения. Баку, Азернешпр, 1964

prinsipi olan bərabərlik dəyərinin pozulmasına səbəb olduğunu iddia edirlər.

«Hüquqi dövlət konsepsiyalarının təkamülündə rol oynayan global ideyalar» adlanan IV yarımfəsildə qeyd olunur ki, Hüquqi dövlət ideyasının formalaşması sadəcə vahid bir nəzəri cərəyan vasitəsilə getməmişdir. Burada bir sıra dövlətçilik ideyaları, konsepsiyaları birləşmişdir. Demokratiya, liberalizm, sosial-demokratiya nəzəriyyələri burada əsas çəkiyə malikdir.

Nəzərə alsaq ki, hüquqi dövlət ideyasının təməlində məhz iqtisadi azadlıq, yəni, xüsusi mülkiyyətin müdafiəsi durur, o zaman liberal dəyərlərin bu konsepsiyanın təməl nəzəriyyəsi kimi qəbul edə bilərik. Əslində burada siyasi azadlıqlar da məhz iqtisadi azadlıqların həssaslığını daşıyan burjua sinfinin öz əmlaklarını qoruya bilmək üçün bir növ müdafiə vasitəsi sayıla bilər. Siyasi azadlıqlar təminatçı dəyərlər kimi zəruri hesab olunur.

Dövlət-vətəndaş münasibətlərində insan amilinin önə çəkilməsi, hakimiyyətin cəmiyyətin və vətəndaşların təhlükəsizliyini qorumaq kimi bir funksiyaya və öhdəliyə malik olması iddiası hüquqi dövlətin rüşeymini təşkil edir.

Demokratik dəyərlər liberal dəyərləri tamamlayır, onu hakimiyyətin siyasi təşkili prinsipləri sistemi olaraq ictimai həyatda konkretləşdirir. Demokratiya nəzəriyyəsi hakimiyyətin mənbəyi və formalaşmasını ictimai problem, cəmiyyətin səlahiyyət çərçivəsinə daxil olan məsələ kimi irəli sürməklə siyasi azadlıqların motivlərini, təsbitləşməsi prosedurlarını təklif etməklə liberal dəyərləri yaşatmaq imkanı verir. Əslində demokratik sistemin özünün yaradılması da sadəcə liberal dəyərlərin gündəmə gəlməsi və həyata keçməsi ilə mümkün olur. Bu səbəbdən, bu nəzəriyyələrin bir-birindən ayrı təcrübədə tətbiqini tapması və təsəvvür olunması mümkün deyil. Hüquqi dövlət nəzəriyyəsi əsas prinsipləri olan qanunun aliliyi və insan hüquq və azadlıqlarının təminatı üçün demokratik rejimi şərt sayır.

Hüquqi dövlət konsepsiyası eyni zamanda sosial azadlıqlar və bu azadlıqların gerçəkləşməsi üçün hər kəsə bərabər imkanlar yaradan sosial dəyərləri ehtiva edir. Bu o deməkdir ki, hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin formalaşmasında sosial-demokratiya nəzəriyyəsinin də iştirakı vardır.

Sosial-demokratiya azadlıqların cəmiyyət içində bir tərəfli qaydada inhisarlaşaraq bir hissəsinin hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına yol açmasın deyə hüquq və azadlıqların sərhədlənməsi, ölçülərinin müəyyənəlməsi məsələlərini həll edir.

Dissertasiyanın **II fəsl** «**Hüquqi dövlət ideyasının məzmunu və əsas amillərinin fəlsəfi təhlili**» adlanır. Fəsil ideyanın strukturu, prinsip və əlamətlərini, reallaşacağı şərtləri öyrənməklə yanaşı onun tətbiqi problemlərini də öyrənir və bütün hallarda Azərbaycan reallıqlarını nəzərə alır.

Fəslin I yarım-fəsl – «**Hüquqi dövlət və dövlət, hakimiyyət bölgüsü, vətəndaş cəmiyyəti**» - ideyanı təşkil edən prinsipləri ayrılıqda araşdırmaqla yanaşı onları bir sistem halında öyrənir.

Göstərilir ki, hüquqi dövlətin əsas prinsip və əlamətləri kimi qanunun aliliyi, hakimiyyət bölgüsü, vətəndaşın və dövlətin qarşılıqlı məsuliyyəti, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, fərd-dövlət-jəmiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinə konstitusional nəzarət qəbul olunur.

Hüquqi dövlət konsepsiyasında dövlət istənilən tərəfdən baxdıqda tamamilən hüquqa bağlı olmalıdır. Hakimiyyətin bütün strukturunda bu meyar gözlənilməlidir. Əks halda hüquqi dövlətin fəlsəfi motivləri, məramları gerçəkləşməmiş olur. Qanunun aliliyi prinsipi, bəlkə də ona görə hüquqi dövlətin ilk prinsipi kimi qəbul olunur.

Amma irəli sürülən müddəa hakimiyyət bölgüsü aparılmasından cəmiyyətdə tətbiqini tapa bilmir. Hakimiyyət bölgüsü prinsipinə görə, dövlət hakimiyyəti qanunverici, icraedici, məhkəmə hakimiyyətlərinə ayrılır. Onlar arasında üfqi əlaqələr qoyulur, hər birinin muxtariyyəti təmin olunur və bir digəri üzərində nəzarət edə bilər. Onların səlahiyyət və vəzifələrinin üst-üstə düşməməsi, hər birinin ayrı-ayrılıqda məhz konstitusiyaya, onun dəyərlərinə əsaslanaraq fəaliyyət göstərməsi hüquqi dövlətin şərtlərinə daxildir.

Vacib xüsusiyyət hüquqi sistemin formalaşması ilə bağlıdır. Qəbul olunan qanunlar və normativ aktlar, bütün hüquqi sənədlər konstitusiyanın müddəalarına uyğun olmalıdır, hər hansı bir şəkildə burada təhrifə yol verilməməlidir.

Hüquqi dövlətin dövlət hakimiyyəti qarşısında qoyduğu digər vacib şərt icraedici hakimiyyətin ali qanunverici hakimiyyətə

ti nəzarəti altına almamasıdır. Əks halda hakimiyyət bölgüsü prinsipi reallaşmamış qalır. Hüquqi dövlətin xüsusiyyətinə görə isə onun bir prinsipinin gerçəkləşməməsi hüquqi dövlətin mövcud olmaması deməkdir.

Məhkəmələrin müstəqilliyi hüquqi dövlətin bütün prinsiplərinin – qanunun aliliyi, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin əsas təminatçısıdır. Lakin məhkəmə cəmiyyətdə ədalətin tərəzisi olaraq hakimiyyət-vətəndaş münasibətlərində qoyulan ölçü və sərhədləri də qoruyur, yəni, vətəndaşların hüquqlarını aşmamasına, hər iki tərəfin öhdəliklərini yerinə yetirməsinə nəzarət edir. Bu zaman konstitusiyaya və konstitusiyaya söykənən qanunlara istinad edir.

Hüquqi dövlətin vətəndaşlara verdiyi hüquq və azadlıqlar içərisində əsas yeri siyasi, iqtisadi və sosial hüquq və azadlıqlar daxildir. Bunlar seçki hüququ, dövlət hakimiyyətində iştirak hüququ, fikir və söz azadlığı, məlumat azadlığı, birləşmək hüququ, sərbəst toplaşmaq azadlığı, mülkiyyət hüququ, vicdan azadlığı və s. daxildir.

«Hüquqi dövlətin formalaşmasının obyektiv və subyektiv şərtlərinin fəlsəfi əsasları» adlanan II yarımfəsilə qeyd olunur ki, Hüquqi dövlət ideyasının gerçəkləşməsi bir sıra obyektiv və subyektiv şərtlərin olmasını zəruri edir. Burada ilk yeri cəmiyyətin bütün strukturları arasında üfiqi və şaquli əlaqələrin dinamizmi, sosial təbəqələrinin təşkilatlanması, vətəndaşlarda sosial qurumlar daxilində ümumi maraqlar naminə birləşə bilmək qabiliyyəti və vərdislərinin formalaşması tutur.

Digər bir cəhət vətəndaşların insan hüquqlarına malik olmaları bir cəmiyyətdə yaşamaq kimi vərdisləri olmasa da, ən azından müstəqil milli dövlətin vətəndaşları olmaq kimi tarixi təcrübəyə, yəni, dövlətçilik vərdislərinə, belə bir tarixi yaddaşa malik olmalarıdır. Çünki azad ölkədə yaşama ənənəsinə malik olan xalq daha kiçik, qrup və şəxsi çərçivədə azadlığını qurmaq qabiliyyətinə yiyələnə bilər.

Vətəndaşların öz hüquq və azadlıqlarını cəmiyyətin bütün sferalarında təmin etmək kimi gücə sahib ola bilməsi üçün həm maddi, həm də mədəni baxımdan sosial təbəqələrin güclü olması lazımdır. Orta təbəqənin böyük və iqtisadi dayaqlarının olması,

aşağı təbəqənin həyat səviyyəsinin yoxsulluq həddini aşmaması lazımdır.

Hüquqi dövlətin yaranmasında digər obyektiv göstərici ideyanın dəyərlərini ifadə edən konstitusiyanın və qanunlar bazasının qəbul olunmasıdır. Eyni zamanda həmin hüquqi sistemin ictimai rəydə nüfuzu, yəni legitimliyi ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Əhalinin siyasi mədəniyyəti və bütün təbəqələrin, icmaların bu dəyər və normalara eyni münasibətdə olması hüquqi dövlət ideyası üçün həyatı anlam kəsb edir.

Ölkə daxilində siyasi qrupların maraqları, hədəfləri, hakimiyyətə gəlmək üçün istifadə etdikləri vasitə və metodlar, siyasi oyun qaydaları, bütün bunları şərtləndirən siyasi mədəniyyət və siyasi etika göstəriciləri hüquqi dövlətin gerçəkləşməsində iştirak edən ciddi subyektiv amillərdir.

Lakin sadəcə ölkə daxilində yox, həmçinin ölkə xaricində mövcud olan siyasi subyektlər, ayrı-ayrı dövlətlər, regional və beynəlxalq təşkilatlar, onların tarixi maraqları, böyük dövlətlər çərçivəsində fəaliyyət göstərən siyasi qüvvələrin cari siyasi maraqları və s. hüquqi dövlət ideyasının konkretləşməsində iştirak edən faktlardır.

Bu fəslin III yarımfəsli **«Cəmiyyətin tərəqqisi yolunda hüquqi dövlətin səmərəlilik funksiyası»** adlanır və burada göstərilir ki, təcrübədə, hüquqi dövlətdə dövlət-cəmiyyət-vətəndaş münasibətlərinin sərhədlərinin qanunun aliliyi və insan haqları prinsipləri rəhbər tutularaq müəyyənləşməsi həm dövlətin, həm də cəmiyyətin inkişaf tempini artırır, hər ikisi arasında etibarlılıq şəraitini yaratmaqla onların birliyini təmin edir. Hüquqi dövlətdə bütün proseslərdə, xüsusən də hakimiyyətin fəaliyyətində şəffaflıq müşahidə olunur, ictimai mənafə irəli çəkilməklə həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də cəmiyyətin, dövlətin maraqları təmin olunur.

Qarşılıqlı etibar eyni zamanda qarşılıqlı məsuliyyətlə müşayiət olunur. Hər kəs hüquqlarını öyrənməklə yanaşı öhdəliklərini də dərk edir. İnsanların hüquqi mədəniyyəti, siyasi mədəniyyəti aşağıdan yuxarı bütün təbəqələrdə inkişaf edir. Ədalət mexanizmi işləyir. Xüsusən cəmiyyət və dövlət qarşısında daha məsul sahə olan siyasət sferasında peşəkarlıq yüksəlir. Siyasətçilər cəmiyyətin tələblərinə uyğun təkliflər hazırlamaq və onları

uğurla gerçəkləşdirmək üçün həm mənəvi, həm də professional inkişaflarına diqqət yetirmək məcburiyyətində olurlar.

Hüquqi dövlət təcrübəsi mədəni mühiti genişləndirir, insanlarda bütün məsələləri hüquqi vasitələrdən istifadə etmək yolu ilə həll etmək vərdisləri yaradır. Cəmiyyətdə tolerantlıq mühiti formalaşır.

Hüquqi dövlətdə cəmiyyətin nail olduğu böyük göstəricilərdən biri də onun strukturunun mürəkkəbləşməsidir. Çox mərtəbəli təşkilatlanma gedir. İnsanların sosiallaşma, təşkilatlarda birləşmək və bu yolla maraqlarını müdafiə etmək bacarığını, vərdislərini əldə edirlər. Proses ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin yaranması ilə müşayiət olunur.

Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması cəmiyyətin və təbəqələrin, fərdlərin təhlükəsizliyini, haqlarını dövlətdən, onun qoyduğu hədəflərdən asılı vəziyyətindən çıxarır. Dövlət artıq cəmiyyətin üstündə yox, cəmiyyətin tərkib elementi kimi mövcud olur. Deməli, hüquqi dövlət və onun meyarları dayanıqlılığını qoruyur, onun etibarlı zəmini yaranır.

Hakimiyyətin özü də hüquqi dövlətdə onun uğrunda olan mübarizə vasitələrinin qeyri-sivil forma almasından müdafiə olunmuş olur. Burada bütün hakimiyyət problemləri, böhranları konstitusion yolla həll olunur. Bir tərəfdən hüquqi dövlətin yaratdığı güclü hüquqi sistem, hakimiyyət bölgüsünün verdiyi dövlət təhlükəsizliyi, digər tərəfdən isə vətəndaş cəmiyyəti qiyam, üsyan yolu ilə hakimiyyətin zorakı vasitələrlə zəbt olunmasına imkan vermir. Alternativ güc elementləri olan muxtar hakimiyyət strukturları və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının mövcudluğu bu imkanları yox səviyyəsinə çatdırır.

Hüquqi dövlətin digər bir töhfəsi təbəqələrarası münasibətlərlə bağlı olur. Bu münasibətlərdə antoqonizmə yer qalmır. Ümumilikdə cəmiyyətdə bütün təbəqələr bir-birinin varlığında və inkişafında öz maraqlarının, mənafeyinin gerçəkləşməsini görür.

Sonuncu IV yarımfəsildə – **«Azərbaycanda hüquqi dövlət ideyasının reallaşmasının sosial əsasları»** - Azərbaycan reallıqlarından çıxış edərək hüquqi dövlət ideyasının konkretləşməsi imkanları və problemləri araşdırılır.

Qeyd olunur ki, hüquqi dövlət ideyasının Azərbaycanda konkretləşməsi bir sıra problemlərlə və imkanlarla müşayiət olu-

nur. Azərbaycanın ilk növbədə münaqişə şəraitində və çətin bir qonşuluqda, xüsusən də son dövrlərdə gərginliyin artdığı mürəkkəb bir regionda yerləşməsi qarşıya qoyulan dövlətçilik yolunda irəliləmək üçün son dərəcə böyük maneələr yaradır. Lakin həm Azərbaycan xalqının, həm də onun aparıcı siyasi qüvvələrinin, hakimiyyətinin bu hədəfdə yekdil rəydə olması və hər hansı fərqli fikir ayrılığının müşahidə olunmaması göstərdiyimiz maneənin mümkün təsir gücünü xeyli zəiflədir. Fikrimizcə, burada xalqın vahid mövqedə, hüquqi dövlət dəyərlərini hədəf götürən konstitusiyanın yüksək legitimliyə sahib olması bizim ən böyük üstünlüyümüzdür.

Hüquqi dövlət ideyasının prinsiplərinin gerçəkləşməsində hər biri ilə ayrı-ayrılıqda həm problemlər, həm də geniş imkanlar mövcuddur. Lakin problem həlli mümkün olan məsələlərdirlər və Azərbaycan xalqının mədəni-mənəvi inkişaf səviyyəsi, milli-mənəvi özəllikləri, dövlətçilik ənənələri, iqtisadi inkişaf səviyyəsi və s. böyük potensialları qoyulan hədəfin yaxın müddətdə gerçəkləşməsini mümkün edir.

İşin nəticə hissəsində tədqiqatın yekun elmi müddəaları, hüquqi dövlət ideyasının dəyərlər sisteminin reallaşması məsələləri ilə bağlı təkliflər ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işi ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri nəşr olunmuşdur:

1. «Hüquqi dövlət ideyasının antik dövr və orta əsrlərdəki mənbələri», Bakı Slavyan Universiteti, «Kitab aləmi» nəşriyyatı, 2009, №1, 115-122.
2. «Hüquqi dövlət konsepsiyasının formalaşmasında iştirak edən ideyalar», AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun «Elmi əsərlər» jurnalı, №1-2 (13), Bakı 2009, 304-310.
3. «Hüquqi dövlətin formalaşmasında əsas obyektiv və subyektiv amillər», Milli pedaqogika məktəbi, Elmi-nəzəri-metodik jurnal. №2, Bakı, «Adiloğlu», 2010, 143-150.
4. «Hüquqi dövlət ideyasının prinsipləri və Azərbaycan Konstitusiyası», Azərbaycan Dillər Universiteti, «Elmi xəbərlər», №1, Bakı 2010, 387-398.

5. “Hüquqi dövlət ideyasının Azərbaycanda təşəkkülü məsələsinə baxış”, AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun «Elmi əsərlər» jurnalı, №2 (17), 2011. S. 99-104.
6. “Hüquqi dövlət ideyası və Azərbaycan reallıqları” AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda YUNESKO-nun təsis etdiyi «Ümudünya fəlsəfə günü»nə həsr olunmuş beynəlxalq elmi nəzəri konfransın materialları Bakı, «Təknur», 2011. s. 245-257.
7. “Cəmiyyətin tərəqqisi yolunda hüquqi dövlətin səmərəlilik göstəriciləri” “Dirçəliş – XXI əsr” jurnalı, Bakı, 2012, s.164-165
8. “Hüquqi dövlət konsepsiyasının təkamül prosesində rol oynayan dövlətçilik ideyaları”, “Hüquq elminin müasir problemləri” mövzusunda II Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları (29-30 mart), “Təknur”, 2012. s.174-177.
9. «Главный Исторический этап в формировании концепции правового Государства (новое время и современный период)», “Тилея” Науковой весник, № 84 (5) Киев 2014.с.511-512
10. “Azərbaycanda hüquqi dövlət ideyasının reallaşmasının sosial əsasları” AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda “Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğunun aktual problemləri: fəlsəfi, sosioloji və hüquqi təhlil və proqnozlaşdırma” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, “Təknur”, 2014. s.340-343.

Философские основы правового государства

Резюме

Диссертация посвящена изучению теоретических основ управления интеллектуальными ресурсами на современном этапе развития человечества.

В первой главе («Философская сущность идеи правового государства») исследуются следующие вопросы:

- изучение истоки идеи правового государства, ее возникновения и процесс эволюции. Исследование закономерные связи идеи формирующие концепции;
- определение элементы идеи правового государства в истории мысли Азербайджана;
- исследование дискуссии, споры, расхождении мысли связи с понятием правового государства на современных концепциях;
- изучение главных государственных идей играющих роль в формировании и доведение концепции правового государства до сегодняшней уровни.

Во второй главе («Содержание правового государства и философский анализ его основных факторов») рассматриваются следующие вопросы:

- исследование основных принципов и признаков составляющие содержания идеи правового государства;
- характеризование основных объективных и субъективных условий для формирования правового государства;
- изучение потенциалов создающихся со стороны правового государства и ее пользы для развития общества и государства;
- анализирование реальной ситуации для конкретизации идеи правового государства в Азербайджане.

В заключении обобщаются основные научные выводы, подводятся итог исследованию, определяются перспективы дальнейшей работы.

Philosophical Foundations of the rule of law**Summary**

The thesis is dedicated to investigation theoretical foundations of management intellectual resources in a modern period.

In the first chapter ("The philosophical essence of the idea of the rule of law") explores the following questions:

- The study of the origins of the idea of the legal state, and the process of its emergence and evolution. Investigation of natural connections of ideas forming of the concept;
- Determination of the elements of the rule of law ideas in the history of thought in Azerbaijan;
- Research of discussion, debates, disagreements in connection with the concept of the legal state in the modern concepts;
- The study of the main ideas of government in the formation and bringing the concept of the rule of law to contemporary levels.

In the second chapter ("Content rule of law and philosophical analysis of the main factors Hugo") addresses the following issues:

- Study of the basic principles and features of the content of the idea constituting the rule of law;
- Defining the main objective and subjective conditions for the formation of the rule of law;
- The study of the potential generated on the rule of law and its benefits for development of society and the state;
- Analyzing the actual situation for a concrete idea of the rule of law in Azerbaijan.

In the conclusion generalized the basic scientific conclusions, is summed up research, are defined prospects of the further work.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ И ПРАВА**

На правах рукописи

ЮНУС КЯМАНДАР оглы НАСИБОВ

**ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ПРАВОВОГО
ГОСУДАРСТВА**

Специальность: 7207.01– Социальная философия

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по философии

БАКУ - 2015